

Mila Orlić, *Identità di confine. Storia dell' Istria e degli istriani dal 1943 a oggi*, Roma: Viella, 210 str.

U siječnju 2023. godine iz tiska je izišla knjiga autorice Mile Orlić, pod naslovom »Identità di confine. Storia dell' Istria e degli istriani dal 1943 a oggi« ili u prijevodu: »Pogranični identitet. Povijest Istre i Istrana od 1943. do danas«. Knjiga je pisana na talijanskom jeziku, a osim jezične barijere za dio hrvatskoga čitateljstva, do knjige je u Istri prilično teško doći jer je u većini knjižara i knjižnica ne nalazimo. Autorica je inače profesorica povijesti na Filozofskom fakultetu u Rijeci, a ovom se temom bavi već više godina te je nakon većeg broja znanstvenih članaka izdala i knjigu kao krunu svoga rada s novim historiografskim pristupima navedenoj temi. Publikacija je, ne računajući uvod, podijeljena na četiri poglavlja, koje je onda svako podijeljeno na pet potpoglavlja, a na samom se kraju nalazi kazalo imena. Treba odmah reći da ovo nije još jedna od mnogih knjiga o temi Drugoga svjetskog rata i neposrednoga poraća u Istri, već jedna od prvih koja na ovu temu gleda iz drugačije, novije historiografske perspektive (ili perspektiva).

Uvodni dio (str. 9 – 18) autorica započinje kritikom nacionalnih narativa i nacionalističkih pristupa proučavanju (po)graničnih područja. Smatra da svaka nacionalna historiografija – hrvatska i slovenska, u jugoslavenskom okviru i kasnije, kao i talijanska – problem najčešće svodi na nacionalno pitanje, umanjujući pritom kompleksnost povijesnih iskustava istarskoga poluotoka. Već na drugoj stranici uvoda zapravo iščitavamo sukus knjige: kombiniranjem društvene povijesti s političkom poviješću autorica obraća pozornost na »obične ljude« te ima cilj prikazati stvarnost koja je barem djelomice drugačija od onoga što inače čitamo u historiografskim djelima na koja se autorica kritički osvrtuje. Ona naime u središte istraživanja stavlja neizvjestan prijelaz između Drugoga svjetskog rata i poraća u regiji koja je obilježena teškoćama u definiranju državnih granica i suvereniteta te posljedno »fluidnosti, lojalnosti i pripadnosti lokalnog stanovništva«. Poticaj za ovakav pristup nalazi u novim metodološkim perspektivama poput transnacionalne povijesti (*transnational history*), povijesti ispreplitanja (*entangled history*), povezane povijesti (*connected history*), povijesti ukrštanja (*history croisée*) i globalne povijesti (*global history*). Poziva se na radove sociologa Rogersa Brubakera koji je »osporio statični i esencijalistički pojam entiteta i skrenuo pozornost na dinamične i kontingentne oblike identifikacije unutar širih praksi svakodnevnog života«. Na tom tragu Orlić želi prikazati fluidnost u identifikacijama i u načinima interakcije između države i društva, ističući pritom dinamiku prilagodbe različitim lokalnim stvarnostima, kako odozgo tako i odozdo. Knjiga se temelji na dvama kriterijima, kronološkom i tematskom, i fokusira se na nekoliko pitanja koja su po autorici vidjena dosad bila historiografski zanemarena ili čak ignorirana.

Dva početna poglavlja polaze od poteškoća s kojima su se nove vlasti sretale u nastojanju da se učvrste u Istri, tijekom rata i u neposrednom poraću. Treće je poglavlje posvećeno bliskom ispreplitanju koje se dogodilo u sklopu brzih promjena između društvene, političke i geopolitičke dinamike. Pritom diplomatsku borbu za Istru i njezine reperkusije – Mirovni ugovor iz 1947. i Memorandum iz 1954. – vidi kao prilike za mogućnost promjene osjećaja pripadnosti, a posljednje poglavlje problematizira optiranje nakon rata i kulturu sjećanja.

U radu je korištena arhivska građa iz hrvatskih regionalnih arhiva (Državni arhiv u Pazinu), središnjega državnog arhiva u Zagrebu (Hrvatski državni arhiv) te Arhiva Jugoslavije, Arhiva predsjednika Republike (Titov arhiv) i Diplomatskoga arhiva Ministarstva vanjskih poslova (Jugoslavije) u Beogradu. Od talijanskih arhiva konzultirana je građa iz Općinskoga arhiva Carpi, Povijesnoga arhiva Modena te Državnoga arhiva Modena i Državnoga arhiva u Trstu. Osim toga, korišteni su i intervjui s kazivačima »esulima«, koje je autorica vodila 2000-ih godina.

Prvo poglavlje, Između rata i revolucije (str. 19 – 69), donosi analize prvih problema, nesuglasica i otpora odozdo s kojima se susretala nova jugoslavenska vlast u Istri u vrijeme Drugoga svjetskog rata i prvih dana njegova završetka. Evo nekoliko primjera koje autorica ovdje donosi. Jedan od prvih nesporazuma, kako navodi, bilo je donošenje Pazinskih odluka samoinicijativno, na terenu, bez da je o tome prethodno raspravljano u središnjici. Potom je problem na terenu često bio i sam jezik: Istrani često koriste istrovenetski ili pak pojedini idiom čakavskoga narječja, ovisno o području, a te inačice partijci »izvana« često nisu razumjeli, što je također dovodilo do nesporazuma, pa i nepovjerenja. Po kapitulaciji Italije, a prije dolaska nacista, izvještaji s terena pokazuju da teren ponegdje »nije dovoljno očišćen« od neprijatelja, a negdje je pretjerano s »čišćenjem«. To je pak dovelo do sumnjičavosti na horizontalnoj partijskoj liniji. Uslijedila je nacistička ofenziva ujesen 1943., nakon koje se Narodnooslobodilački pokret morao suočiti s velikim gubitkom ljudstva, ali, prema autorici, i nepovjerenjem stanovništva prema partizanima, koji su se pokazali kao nesporni i nedostatni za borbu protiv nadmoćnoga neprijatelja. Orlić također podsjeća da je jedan od razloga pada povjerenja prema Narodnooslobodilačkom pokretu ponašanje dijela njegovih članova u onih nekoliko tjedana na vlasti kada su nekontrolirano plijenili hranu i druga dobra. Pri kraju prvoga poglavlja autorica donosi i cjeloviti tekst proglasa *Istarski narode* kako bi skrenula pozornost na višekratnu uporabu termina Istrani što odgovara regionalnom određivanju pripadnosti. Dotiče se i promjena (vraćanja) prezimena u hrvatski oblik, što vidi kao jedan od prvih testova lojalnosti stanovništva prema novoj vlasti. Pritom tvrdi da su oni koji su zadržali talijansku inačicu prezimena odmah bili smatrani »državnim neprijateljima«. Promjene prezimena vidi kao problematične i smatra ih nedosljednim pokazateljem stvarnoga stanja nacionalnosti na terenu tih dana jer je dio ljudi iskoristio priliku za promjenu prezimena zbog raznih pogodnosti, a ne (samo) zbog osjećaja pripadnosti pojedinoj naciji.

Drugo poglavlje, Teška tranzicija u dugom poratnom razdoblju u Istri (str. 71 – 117), započinje tezom da je po završetku rata prvi cilj Komunističke partije Jugoslavije bio konsolidacija vlasti, a drugi uspostava socijalističkoga društva, za što je trebalo duže vremena. Partija se pritom oslanjala na mlade, koji se učlanjuju u velikom broju, a upravo je velik broj mladih i neiskusnih u politici dovodio do problema u funkcioniranju između različitih razina vlasti. Nadalje, dolazilo je do sukoba Narodnih odbora (NO-a) na relacijama selo – grad; zbog nedostatka kadra u NO-e postavljani su dojučerašnji neprijatelji, što također nije odobravao dio odbornika. Problem autorica vidi i u podjeli teritorija na Zone A i B, čime je velik dio Istre odsječen od Trsta i čime se poremetilo tržište. Do nesuglasica u ovom razdoblju dolazi i na relaciji civilne (Narodni odbori) i vojne vlasti (Vojna uprava

Jugoslavenske armije ili skraćeno VUJA). Događaju se malverzacije kod ubiranja poreza, opskrba u vrijeme nestašice hrane nije ravnomjerno provođena i na kraju agrarna reforma koja doživljava neuspjeh – sve su to primjeri koje autorica navodi, a vodili su tome da je stanovništvo postalo indiferentno i da prema novim vlastima odgovara inercijom, ravnodušnošću i apatijom. Termin »nacionalne ravnodušnosti« formulirala je inače američka povjesničarka Tara Zahra u svom radu »Imagined Noncommunities« 2010. godine. Sve ove primjere koje Orlić navodi potkrepljuje arhivskim izvorima, a oni su, prema njoj, prouzročili različite oblike otpora prema novim vlastima odozdo. To je dovelo do situacije da su (seljačke) mase u kratko vrijeme od političkoga saveznika oslobodilačkog pokreta postale inertne, ako ne i neprijateljske prema vlastima. Takva je slika sasvim drukčija od one koju su desetljećima projicirale nacionalne historiografije, podcrtava autorica.

Treće poglavlje, Diplomacija i opcije (str. 119 – 169), kako naslov sugerira, u prvom je dijelu posvećeno diplomaciji u sklopu rješavanja pitanja granice nakon rata, a drugi je dio posvećen pitanju optiranja stanovništva po okončanju (dijela) graničnoga sukoba. U ovom je poglavlju možda najzanimljivije autoričino »čitanje« popisa stanovništva koje je 1945. godine proveo Jadranski institut i koje je u ožujku 1946. u Pazinu Josip Roglič predstavio Međusavezničkoj komisiji za razgraničenje. Kriterij za određivanje nacionalnosti pri popisu bilo je korištenje materinskoga jezika, no autorica podsjeća da materinski jezik ne mora nužno značiti i nacionalno opredjeljenje, naročito ne u pograničnom području. Rezultati, iako su išli u korist Jugoslavije, bili su iznenađujući jer se dio stanovništva (a posebice u Kotaru Buje) odbio nacionalno opredijeliti ili definirati se na nacionalnoj razini. S druge je strane zanimljivo i pismo Carla Musizze, koparskoga biskupa, Talijana, koji piše Vijeću ministara velikih sila da tršćanski Talijani njeguju iste vrijednosti i tradicije s tamošnjim Slavenima, da se s njima bolje razumiju, a Talijane s juga i iz ostatka Italije ne doživljavaju kao svoje, već su im daleki. To je još jedan (iako drukčiji) dokaz iskazivanja regionalnoga identiteta i identifikacije, kao i fluidnosti u nacionalnim identifikacijama. Nakraju, u svezi s optantima, a prema metodologiji koju autorica primjenjuje, ni odluka na odlazak iz Istre nije automatski značila plebiscit za Italiju (osim kod manjeg dijela stanovništva koje odlazi brodovima iz Pule još prije stupanja Mirovnoga ugovora na snagu), već je to bio splet svega navedenoga, ali i objektivnih životnih uvjeta. Konačno, prosječan se stanovnik ne pita »jesam li Slaven ili Talijan«, već »pod kime će mi biti bolje?« (str. 130 – 131).

Četvrto poglavlje, U neprijateljskoj domovini (str. 171 – 206), donosi svojevrsnu analizu esula na dvjema razinama. Na onoj društvenoj, a to je teška integracija u raznim dijelovima Italije, i političkoj, odnosno korištenje i zloupotreba iskustava esula u dnevno-političke svrhe što je posljednjih godina u Italiji poprimilo nestvarne razmjere. Provedenim intervjuima autorica zaključuje da su esuli očekivali više za svoj odabir, a nerijetko im je osigurano tek ono osnovno, poput smještaja u sabirne logore i pružanje osnovnih životnih uvjeta. Socijalna integracija, siguran posao i slično morali su čekati jer Italija se nalazila u poratnom teškom razdoblju neimaštine, ali osjetan je bio i nemar vlasti prema esulima. Neki su se snašli kod rodbine i prijatelja, a drugi su jako dugo ostali u sabirnim centrima. Autorica na ovom mjestu opisuje život u tim centrima, gdje nema privatnosti, vlada nesigurnost, izolirani su od gradova i sela, poput nekoga geta. Javljuju se stoga problemi

integracije tih ljudi u društvo u koje su došli i to je ponovno utjecalo na pitanje njihova identiteta. Oni se nikad nisu prestali identificirati kao esuli, ali (ovisno o lokalitetu) domaće stanovništvo negdje ih je zvalo Slavenima, pa tako postaju stranci u vlastitoj zemlji, talijanski komunisti gledali su ih kao »fašiste koji bježe iz socijalističkog raja« i slično. Autorica je još 2000-ih u svojim istraživanjima vodila intervjuje u Emiliji Romagni, točnije u Modeni, gdje su neki kazivači komentirali da im je najveći trag ostavilo kada su ondje po dolasku vidjeli veće crvene zastave nego u Istri. Problem je bio i u jezičnoj prilagodbi, puno esula govorilo je istrovenetskim dijalektom pa često, primjerice, djeca u školi nisu razumjela standardni talijanski jezik. Često su u školi nijekali svoje istarsko podrijetlo ili ga se sramili. Neki stariji imali su duševne smetnje, potonuli su u depresiju, bivali su hospitalizirani, pa je i liječnička dokumentacija dio arhivskoga materijala koji je autorica konzultirala. Na kraju Orlić problematizira Dan sjećanja, koji je Italija proglasila 2004. godine. Ona Dan sjećanja vidi kao (zakašnjelo) ublažavanje i kompenzaciju za sve ono što su esuli proživjeli. Naime, prema intervjuima koje je vodila, ljudi tvrde da se osjećaju izdanima, a da ih je pritom Italija izdala više nego Jugoslavija. Više su bijesni na to kako su ih tretirali po dolasku u Italiju nego na tretman jugoslavenske vojske u ratu. Prema tome, Dan sjećanja zakasnio je barem 40 godina i prevelik naglasak stavlja se na fojbe, a o sudbinama se izbjeglica ne govori. Nakon uspostave Dana sjećanja priča esula postaje univerzalna i jedna jedina, naravno politički motivirana, a ne stvarnom željom da se njihove priče čuje. Utemeljenjem Dana sjećanja utemeljeno je novo javno sjećanje koje u fokus stavlja fojbe i esule putem masovnih medija, memoracija, kazališnih predstava i slično, a koje Talijane predstavlja kao žrtve Drugoga svjetskog rata, pri čemu »slavenski komunisti« postaju glavni neprijatelj. Fokus je s fašizma prešao na komunizam i na njegove žrtve.

Zaključno, knjiga *Identità di confine* autorice Mile Orlić kvalitetno je i dobrodošlo osvježenje tema o kojima je već podosta pisano, u kojoj autorica vješto koristi neke već poznate, ali i neke dosad neobjavljene arhivske izvore kojima potkrepljuje svoje teze, pristupajući im pritom na nov način i dajući neke nove perspektive onome što je dosad bilo neupitno. Općenito u hrvatskoj historiografiji još uvijek ne nalazimo puno autora koji koriste nove metodološke pristupe, a Mila Orlić ovom knjigom pokazuje dobar put novim istraživačima, iako treba reći da je knjiga pogodna za čitanje i široj publici, a korisno bi bilo imati i prijevod na hrvatski jezik u skoroj budućnosti. Svakako su među uspjesima ove knjige odmicanje od etnocentričnih narativa, uskraćivanje pozornosti konfliktnim odnosima među nacionalnim skupinama, uspješno spajanje društvene i političke povijesti te prikazivanje sivih nijansi umjesto crno-bijelog pristupa, kako sama autorica navodi.

Ivan Smoljan